

## ЕКСКУРСИ ДО ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В НАУКОВИХ І ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ПРАЦЯХ ЖУЛЯ МІШЛЕ

*У статті розглянуто стан ознайомлення французької історичної науки з минулим козацької України в XIX ст. Здійснено комплексний аналіз наукових і публіцистичних праць Жуля Мішле (1798-1874).*

*The acquaintance's state of the French historical science (XIXth century) with Cossack's Ukraine in the article is covered. The complex analysis of scientific and journalistic works of Jules Michelet (1798-1874) is made.*

Поza всяким сумнівом, найяскравішим представником французької історіографії середини XIX ст., який звертався до проблем вивчення української історії козацького періоду, слід визнати Жуля Мішле. Хоча він і не створив жодного цілісного твору, присвяченого Україні, його спорадичні екскурси до минулого "козацької країни", розкидані в багатьох працях, заслуговують на увагу вже тому, що цей науковець відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку французької історичної науки. Про науковий внесок Мішле як історика можна говорити багато. Значною мірою завдяки його творчому доробку в історіографії на передній план почали виходити ідеї народності, народної історії, революційної боротьби народних мас, побуту, простої людини, важливої ролі жінки (відомо, що успіх праці Мішле, присвяченої Жанні д'Арк, сприяв канонізації цієї народної героїні у Франції).

Мішле можна вважати одним з перших систематизаторів історії Франції, який створив універсальну, повну й всеосяжну історію своєї країни. Своїми творами він вплинув на весь наступний розвиток історичної науки. Засновники відомої французької школи "Анналів" Марк Блок і Люсьєн Февр, вважали Мішле своїм учителем, психологічність історіописання якого наштотувала їм на пошуки нових шляхів розвитку історичної науки. Задовго до Фрейда Мішле звернув увагу, щоправда, в аспекті минулого, на сферу сексуальності, табуовану в суспільстві до того через жорсткий церковний тиск.

Велике значення наукової та суспільної діяльності цієї людини відзначали такі корифеї комуністичної ідеології як Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Луї Блан. Водночас і сам Мішле певною мірою не цурався соціалістичних поглядів і навіть підтримував дружні взаємини з діячами I Інтернаціоналу та Паризької комуни, хоча й відкидав радикалізм комунізму та ідею ліквідації приватної власності, вважаючи її основою людської цивілізації, а потяг людини до приватної власності – природним бажанням, закладеним в психології кожної особистості.

Вочевидь, початкові зацікавлення минулим козацтва виникли у Мішле ще в дитинстві, коли він став безпосереднім свідком вступу козацьких підрозділів до Парижа в 1814 р. і їх квартирування у французькій столиці, про що часто згадував [8, с. 15, 52].

Вже в своїх перших наукових працях "Хронологічна таблиця сучасної історії" (1825) і "Нарис сучасної історії" (1827), Мішле згадував основні віхи історії українського козацтва в XVII-XVIII ст. в контексті розгляду минулого Польщі та Росії [13, р. 327, 376-377; 15, р. 125-126, 153-154].

До 1839-го року треба віднести початок тісної дружби між Мішле й Адамом Міцкевичем, яка тривала до самої смерті останнього. Відзначимо, що саме Міцкевич був свідком 12 березня 1849 р. на весіллі Мішле з Афіною Міаларе [4, с. 29]. Безумовно, звернення французького науковця до серйозного вивчення історій Польщі та Росії відбулося під значним впливом польського поета-революціонера, що сприяло розвитку в поглядах Мішле полоніофільства й антиросійськості, якщо не сказати русофобії. Ці ідеї найкраще відбито в публіцистичному трактаті історика, написаному в 1851 р., "Польща

та Росія. Легенда про Костюшка", що побачив світ у наступному році. Тут можна, зокрема, прочитати наступний пасаж, присвячений росіянам: "Греки називали росіян "очима ящірки", але набагато краще сказав Міцкевич зазначивши, що справжні росіяни мають очі комах, блискучі, проте без жодної людяності в погляді" [14, р. 45]. Цей неприглядний національний портрет росіян Мішле тут же доповнює узагальненням, що росіяни постійно брешуть і крадуть.

"Я кажу, я стверджую, я присягаюся і я доведу, що Росії не існує, – пише в цьому творі Мішле. – ... Росія не складається ні з чого російського, немає ніякої нації, маємо лише трон і батіг; трон – це німець, а батіг – це козак. Це дозволяє дуже просто зробити розподіл: Росія – це уряд, що не має нації, Польща – це нація, яка не має уряду" [14, р. 17, 108]. Говорячи про негативний вплив переважно азіатської держави Романових, пронизаної духом рабства, на цивілізовану Європу, автор метафорично співставляє Російську імперію з холерою, яка загрожує поширюватися все далі й далі [14, р. 57].

Зауважимо, що після знайомства в 1851 р. з Олександром Герценом, з яким у Мішле виникли дружні взаємини, його тон по відношенню до росіян став трохи поважнішим і він навіть звернувся до вивчення історії декабризму [12], однак історик і надалі залишався ворогом царського самодержавства, нещадно критикуючи всі його прояви.

Мішле загалом був ознайомлений з історією України. Він згадує, між іншим, амуру історію Мазепи, прив'язаного до нестримного коня, яка в Європі вже стала класичною [14, р. 62]. Цікаво, що саме в той же час давній товариш і колега історика – Едгар Кіне – використовує метафору, порівнюючи революційну ситуацію у своїй державі з Мазепою, прив'язаним до дикого коня. Подібно до даної популярної сцени, дикий вихор революції, за словами Кіне, несе прив'язану до нього Францію в невідоме [16, р. 692; 17, р. 75].

Мішле добре відомі криваві ексцеси 1768-го року, влаштовані за сприяння "цариці-філософа" Катерини II, які дослідник називає "Українською Варфоломійською ніччю" [12, р. 205]. Українців в цілому історик сприймав за парость польської нації, відокремлення якої визначилося після прийняття нею православія.

Розмірковуючи над минулим Польщі та Росії, Мішле погоджується з тезою, що ключовим моментом, який визначив занепад Речі Посполитої та зростання могутності "імперії царів" став перехід українського козацтва під владу Москви. За його словами, "Польська республіка дала тоді своєму ворогу меч, котрий мав прохромити її серце" [14, р. 23]. При цьому вільне війсьничне непокірне степове товариство козаків історик порівнює з "гордим неприборканим українським конем", вочевидь, знов-таки натякаючи читачам на загальновідому тоді історію Мазепи [14, р. 23].

В "Польщі та Росії", як і в багатьох інших творах, яскраво проявляються антиклерикальні погляди Мішле. Згадаймо, що в 1843 р. він разом з Кіне написав гучний трактат "Єзуїти", який здобув відомість і викликав резонанс у суспільстві. На думку історика, саме єзуїти не-

суть головну відповідальність за те, що розсварили польське суспільство з їхніми братами-козаками, що дотримувалися грецького обряду в своїй релігії.

Оскільки цей твір Мішле ще не перекладався російською чи українською мовою, дозволимо собі навести фрагмент звернення істориків до польської громади, де він торкається проблеми українсько-польських конфліктів XVII-XVIII ст.: "Зробіть ласку, не втрачайте з виду первинного джерела ваших страждань. Ви були у шістнадцятому столітті найтолерантнішим, найдобрішим народом, рівно як і найбільш войовничим. Навала єзуїтів на Польщу, їхні переслідування, поділили вас, перетворили на ваших ворогів ваших братів грецького обряду, козаків. Та сила, що дозволила проширити серце Польщі й віддати її Росії, хіба не католицизм?"

Знов-таки, це католицизм, який у середині минулого століття, усунувши дисидентів від виборів короля, дав привід Росії й прославив її в Європі як захисницю релігійної свободи проти польського клерикалізму.

Ті, хто хотіли б сьогодні ґрунтувати вашу національність на тому, що ви втратили, є вашими найгіршими ворогами. Розуміють вони це чи ні, вони вас втрачали. Подаючи католицизм як найголовнішу рису польської національності, вони віддаляють назавжди від вас ваших молодших братів на Дунаї, слов'ян – синів грецької церкви, котрі, якщо Польща проголосила себе чужою по відношенню до них через заперечення їхньої віри, слухатимуть Росію.

Нещасні священики, чи не достатньо вам залишати впродовж двох століть відкритим фланг Польщі, роззброївши її хоробрий бар'єр – націю козаків: сьогодні ви позбавили її цих братів, цих нових союзників, які ще нещодавно створювали для неї силу Провидіння. Ці слов'яни, народжені учора як народ, дивляться на всі боки, шукаючи родичів; вони мають бажання любити велику націю, вони шукають собі братів. І що Польща їм скаже: "Я не ваша сестра... Я маю свого Бога, а ви – шукайте своїх Богів?".

Я не пропоную вам зректися ваших віровчень, поляки. Я знаю, що ви їм дуже вірні, ви ніколи від них не відступалися. Від цієї віри я не прошу вас відрікатися, але зрозуміти її, розгорнути її та розширити її. Ви вже довгий час як діти повторюєте слова: люди для життя та страждань. Час зрозуміти цю ідею. Бога, образ якого хтось вам поставив до олтаря у вигляді кам'яного істукана, треба зараз відчувати в роді людському, в його тілесному образі. Світова релігія не є більше вірою егоїстів, які ведуть своє життя окремо та порізно йдуть на небо. Це життя всіх для всіх, братнє прийняття людством людства. В особистому ж втіленні – Бог на всіх і всі є Месіями!" [14, р. 139-140].

Ми навімисно навели цей обширний фрагмент, щоб показати розвиток думки Мішле. Поза всяким сумнівом, тут можна побачити прояви месіаністичних ідей Міцкевича. Однак процитоване французьким істориком начебто звернення козацької нації до своїх братів-поляків, прагнення поєднання України з Польщею, як "сестри з сестрою", заперечення егоїзму є дуже близьким за духом до ідеології Кирило-Мефодіївського товариства. Ці слова мають суттєву подібність до закликів з відозви кирило-мефодіївців, адресованої до великоросіян і поляків [1, с. 172]. В цьому контексті можна згадати про контакт між кирило-мефодіївцем Миколою Савичем і Міцкевичем, який мав місце в 1847 р. в Парижі, та нездійснений тоді ж візит до паризького емігранта Пантелеймона Куліша [2, с. 13, 246; 3; 5; 6; 7; 9]. Про намір Куліша зустрітись з Міцкевичем у Парижі свідчить його власноручна нотатка в записнику: "О Мицкевиче узнать в польской лавке, которая близ русской посольской церкви" [2, с. 34].

Припускаємо, що, якщо Мішле не був особисто ознайомлений з ідеологічними засадами українського патріотичного товариства, то, принаймні, знав про них від Міцкевича, з яким, як ми вже не раз підкреслювали, він мав тісну дружбу.

Варто звернути увагу також на сам час виходу в світ згаданої праці Мішле. Саме тоді чітко окреслився гострий політичний конфлікт між Францією та Росією, який незабаром вилився у Кримську війну. Як і раніше в подібних випадках у суспільстві розігрівалися пропольські й антиросійські настрої. Історик відгукнувся на них книгою "Демократичні легенди півночі", де знов-таки наголошував ідеї, викладені в попередній праці. В 1863 р. у розпал польського повстання "Демократичні легенди півночі" було перевидано під назвою "Польща-мучениця".

Передмову до цього видання Мішле написав під враженням щойно прочитаної ним книги Владислава Міцкевича "Польща та її південні провінції: рукопис одного українця". Французький історик тоді занотував: "Ось, Україна, країна козаків, у дуже гарній книзі, проголошує, обстоює своє давнє право бути польською" [12, р. VII]. Історик підкреслює, що козаки не отримали для себе жодного блага, приєднавшись до Росії [12, р. XIV]. Попри все, козаків він вважає тією надійною силою, яка, по суті, дозволила Росії стати світовою імперією. Тут у поглядах Мішле на минуле України можна побачити чітке відбиття популярних тоді у Франції історичних ідей Францїшека Духінського.

Важливу роль українського козацтва у військовій і політичній історії Європи Мішле відзначав і в інших своїх творах. Наприклад, в його "Історії XIX ст.", де часто згадуються козаки у зв'язку з їхньою участю в боях проти Наполеона, можна прочитати наступне: "Ці войовничі племена, братні полякам, колись так довго ходили під польськими прапорами проти турків" [10, р. 46]. Як значну збройну силу на службі Росії у XVIII ст. бачимо козаків на сторінках його "Історії Франції" [11, р. 15].

Звичайно, в творчому доробку Мішле, який багато в чому став визначальним для подальшої французької історіографії, відсутня жодна систематизована історична праця, присвячена українському минулому. Проте його погляди стосовно України та козаків, розпорошені в різних працях, дозволяють нам скласти синтезоване уявлення про бачення науковцем нашої вітчизняної історії. Він розглядав її крізь призму польської суспільно-політичної думки своєї доби. Вважаючи українців, котрих постійно в силу традиції іменував "козацькою нацією", частиною польської спільноти, Мішле в той же час симпатизував становленню українського національного руху. Звернення такого метра історії як Мішле до козацької тематики об'єктивно сприяло посиленню цікавості до минулого України у Франції.

1. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
2. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 696 с.
3. Луняк Є. Закордонні емісари Кирило-Мефодіївського товариства: секретні місії 1847 р. // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2008. – № 1-2. – С. 99-108.
4. Луняк Є. 3 плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. Миколи Гоголя, 2010. – 165 с.
5. Луняк Є. М. Таємний український емісар у Парижі в 1847 р. (до 200-ліття з дня народження кирило-мефодіївця Миколи Івановича Савича) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 48. – С. 42-60.
6. Наумова Н. Адам Міцкевич і Тарас Шевченко (Спільне в біографії та творчості) // Адам Міцкевич і Україна: збірник наукових праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, НАН України; Відповідальний редактор Ростислав Радишевський. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 194-209.
7. Нахлік Є. Адам Міцкевич і Пантелеймон Куліш // Адам Міцкевич і Україна: збірник наукових праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, НАН України; Відповідальний редактор Ростислав

Радишевський. — К.: Бібліотека українця, 1999. — С. 210-251. 8. Мишле Ж. Народ / В. Г. Дмитриев (подгот.), Ф. А. Коган-Бернштейн (подгот.). — М.: Наука, 1965. — 207 с. 9. Симонова И. А. О взаимосвязи славянофильства с идеологией Кирилло-Мефодиевского общества. Ф. В. Чижов и кирилло-мефодиевцы // Славяноведение. — М., 1988. — № 1. — С. 47. 10. Michelet J. Histoire du XIXe siècle: Jusqu'au Waterloo. — P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1880. — Т. 3. — 386 p. 11. Michelet J. Histoire de France. XVIII. Louis XV (1724-1757). — P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1879. — 386 p. 12. Michelet J. La Pologne martyre. — P.: E. Dentu; Bruxelles-Leipzig: A. Lacroix, Verboeckhoven, 1863. — XVI+365 p. 13. Michelet J. Oeuvres

complètes. Édition définitive, revue et corrigée. Précis d'histoire moderne. Introduction à l'histoire universelle. — P.: Ernest Flammarion, 1897. — 562 p. 14. Michelet J. Pologne et Russie. Légende de Kosciuszko. — P.: Librairie Nouvelle, 1852. — 144 p. 15. Michelet J. Tableau chronologique de l'histoire moderne. — P.: Chez Louis Colas; Dondey-Dupré Pere et Fils, 1825. — 168 p. 16. Quinet E., Mars V. de. Collège de France. Cours de littérature étrangère // Revue des Deux Mondes. — 1842. — Т. 29. — P. 684-692. 17. Quinet E. Les révolutions d'Italie. — P.: Chamerot, 1848. — XII+216 p.

Надійшла до редколегії 14.03.12

А. Мінгазудінов, канд. іст. наук

## ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА В СВІДОМОСТІ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (1943-44 рр.)

*На основі архівних матеріалів і друкованих праць розкривається досвід роботи політпрацівників, позаштатних агітаторів по формуванню у радянських воїнів образу нацистських окупантів в ході визволення України (1943-44 рр.).*

*The operational experience of political workers and supernumerary propagandists on forming Nazi occupier image in minds of Soviet warriors in the course of liberation of Ukraine in 1943 – 1944 is unfolded on the basis of archive materials and printed works.*

В мобілізації бійців і офіцерів Червоної армії на виконання складних завдань по визволенню української землі від нацистських окупантів в роки Великої Вітчизняної війни дієву роль відігравала масово-політична робота. Одним з її важливих напрямків було формування в свідомості воїнів образу ворога, яке забезпечувалося викриттям фашистської ідеології, численних злочинів окупантів. На жаль, означена тема ще не була предметом спеціального вивчення у вітчизняній історіографії. Тому автор, спираючись насамперед на архівні документи, поставив завдання розкрити зміст, форми і методи цієї роботи.

Слід визначити, що вона розгорталася в роки війни не на порожньому місці. Адже в передвоєний час в засобах усної і друкованої агітації і пропаганди в Радянському Союзі багато уваги приділялося критиці нацистської ідеології, характерних для неї ідей расизму і людиноненависництва. Тому сприйняття ворога особовим складом частин і з'єднань, які вели боротьбу проти проти німецько-фашистських загарбників на землі України, накладалося на вже існуючий у воїнів образ фашиста, як носія реакційних ідей, противника елементарних норм людської моралі і міжнародного права. За справедливою думкою польської дослідниці А. Чесьлікової утвердження образу представника іншого народу може здійснюватися двома методами — один це створений (ідеологічний), другий — образ, що формується на основі практичного досвіду [20, с. 389]. В роки боротьби з фашизмом використовувалися обидва способи для вироблення в свідомості воїнів розуміння сутності нацистів. При цьому варто відзначити, що в інформаційній війні радянської агітації і пропаганди переслідувалася мета сформувати вороже відношення не до німців взагалі, а до гітлерівських завойовників, фашистських загарбників. На це неодноразово наголошувалося в офіційних документах, лейтмотивом яких була думка, що "Гітлери приходять і уходять. А народ німецький залишається". Хоча бували і причини в цій роботі, на що зверталася увага в пресі [7].

Першорядне значення для формування образу ворога мало роз'яснення бійцям і офіцерам антилюдської сутності ідеології і політичної практики нацизму, злочинних планів верховодів "третього рейху" щодо радянської країни та народів, що її населяли. Керівники фашистської Німеччини задовго до початку війни розробили і поступово втілювали в життя цілеспрямовану програму ідеологічної обробки населення, в тому числі солдат вермахту. Нацистський світогляд увібрав в себе найбільш реактивні ідеї минулого — культ сили, чистоти раси, правомірності знищення або поневолення цілих

народів. Вони знайшли концентрований вираз в ідейних настановах, викладених в книгах А. Гітлера "Майн кампф", А. Розенберга "Міф XX століття" та ін. Фашистська геополітика передбачала розширення "життєвого простору" для німців шляхом захоплення нових територій, поневолення і по знищення інших народів. Особливу увагу приділялася експансіоністському походу на Схід, перш за все проти СРСР. "Ми переходимо до політики майбутнього — до політики територіальних завоювань, — говорилося в книзі Гітлера. — Але коли ми нині говоримо про нові землі в Європі, то ми повинні в першу чергу мати на увазі лише Росію і підвласні їй окраїнні держави. Сама доля вказує нам цей шлях" [4, С. 457]. Доповненням до фашистської геополітики була офіційна доктрина про расову перевагу німців на інших народами. Гітлерівські ідеологи твердили, що все населення землі поділяється на раси, з яких одні покликані панувати, а інші обслуговувати їх. Арійську расу вони оголосили такою, яка повинна управляти світом. Оголосивши німців "зверхлюдьми", нацисти закликали їх придушити опір "відсталіх" народів і встановити власне панування над ними. Особливо зневажливо говорили ідеологи рейху про слов'янські народи. "Якщо ми хочемо створити нашу велику німецьку імперію, — твердив Гітлер, — то ми повинні насамперед витіснити і знищити слов'янські народи — росіян, поляків, чехів, словаків, болгар, українців, білорусів" [6, с. 195]. Для втілення своєї звірчої ідеології в життя і обдурення широких верств німецького населення нацисти створили могутній пропагандистський апарат. Особливу увагу приділяв ворог ідеологічній обробці особового складу військ, які готувалися до нападу на Радянський Союз. На початку Великої Вітчизняної війни німецьке командування сформувало на Східному фронті 19 рот пропаганди і 6 зводів військових кореспондентів СС [5].

Не випадково, вже на початку війни Головне політичне управління Червоної армії визначало основні напрямки політико-виховної роботи на фронті, надавало важливого значення викриттю нацистської ідеології. В надісланих у війська директивах йшлося про необхідність проведення бесід, організації лекцій, виготовлення листівок на теми "Фашизм — це поневолення народів"; "Хто такі націонал-соціалісти"; "Фашизм — руйнівник культури"; "Фашизм — найлютіший ворог народів"; "Гітлер обдурює німецький народ"; "Моральне обличчя німецької армії" [8].

Робота по викриттю фашистської ідеології активно проводилася і під час боротьби за звільнення території України від німецько-фашистських загарбників. Особливістю її було те, що, очищаючи українську землю від